

ՀԱՍՄԻԿ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈԼՈՏ ԲԱՂԻՇԵՑԻ (1678-1741) ՊԱՏՐԻԱՐՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՏԱՌԻ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Հայ Եկեղեցին իր պատմության ընթացքում շատ մեծեր է ունեցել: Նրանցից մեկն է Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի Պատրիարքը:

Բարեբախտաբար Կ. Պոլսո, կամ ինչպես անվանում էին նաև՝ Բյուզանդիոնի հայ պատրիարքները հոգևոր հայրերի, ազգի մեծերի տիպար են եղել: Հիմնականում եղել են գրագետ, մտավորական, առլեցուն հայ ժողովրդի պատմությամբ, գիտակ մատենագրությանը, դարերի դասերի նկատմամբ ունեցած դիվանագիտությամբ, շինարար, իրենց անձը կյանքի վարագույրի մյուս կողմում թողած ու ազգի ճակատագիրը օրվա խնդիր դարձրած ու գրեթե սրբացած մեզ համար: Այս հոգևոր ու ազգային գործիչները մեծ հեղինակություն են վայելել իրենց ժամանակներում հայ ու օտար շրջանակներում, պայծառ հետք թողել մեր Եկեղեցու ու արևմտահայության կյանքում: Ու այդ ամենը՝ չափազանց բարդ, իրարամերժ վիճակներում, երբ դեմ հանդիման են եղել կայսրությունում տարբեր ուժերի ու այդ ուժերի շահերին, խարդավանքներին, ակնհայտ ու թաքուն, հեռահար նպատակների, մասնավորապես եվրոպական տերությունների, Հռոմի, Ամերիկյան «ԲՈՐԴ»-ի կողմից հայ ժողովրդին իրենց գերիշխանական նպատակների համար օգտագործելու ճանապարհին ոչնչի առջև կանգ չառնող, մեր ազգը պառակտող, քաղաքական անմարդկային երևույթներին:

Օսմանյան կայսրություն ուղևորված եվրոպական տարբեր ազգերի «ճանապարհորդներն» իրենց զեկուցագրերում, գրքերում¹, պատմություններում ներկայացնում էին երկիրը, նրանում ապրող ժողովուրդներին, նրանց նկարագիրը, վիճակը, կենցաղը, Եվրոպայի, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Ամերիկայի շահերին ծառայեցնելու նպատակով, դրանց արժեքը, միջոցները, այդ ժողովուրդների հոգեբանական առանձնահատկությունները²: Ափսոս, որ այս ազգախույզները կիրթ ու խելացի մտավորականներ և գործիչներ են եղել, իսկ ներկայացրած նյութերը, հետևությունները ճիշտ են օգտագործվել: Թուրքիայի այսօրը՝ 350 տարիներ առաջ նրանց տեսածի, գրվածի և կատարածի ապացույցն է:

Մինչ այդ փակ Օսմանյան կայսրությունը եվրոպականացման արշավույսին էր սպասում: Եվրոպան Օսմանյան կայսրությունը իր համար լիովին բացահայտելու, հանուն միմյանց միջև բաժանելու նպատակի ոչ մի արգելքի առջև կանգ չառնելու ծրագրերն էր սկսում գործադրել: Արտաքին բախումների մի կողմում Կաթոլիկ Եկեղեցին էր, եվրոպական երկրները, Օսմանյան կայսրությունում նրանց ներկայաց-

նող տարբեր ուխտերը, դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, Պոլիսը ու պալատը գրաված մասունները (19-րդ դարի կեսերին միայն Ստամբուլում 50-ի էր հասնում այդ կազմակերպությունների թիվը)³, եվրոպական տերությունների ամենատարբեր մասնագիտության լրտեսները, որոնցով սկսել էր վիստալ պալատը, արտաքին գերատեսչությունները, փաշայական ընտանիքները: Դրանք պալատական բժիշկներից սկսած մինչև տարբեր տեսակի ու կարգի խորհրդականներն էին, ընտանեկան ծառայողներ, թարգմանիչներ: Իսկ որ այդ թարգմանիչներին պատրաստում էին և՛ Հռոմը, և՛ Փարիզը՝ վաղուց էր հայտնի: Նույն այս դպրոցի շարունակությունը պետք է համարել ամերիկյան համալսարանների աստվածաբանական ֆակուլտետները, ուր հիմնականում ուսանելու էին ուղարկում գավառի ուշիմ հայ երիտասարդներին, որոնք երկիր էին վերադառնում թող որ լուսավորական, մարդասիրական, բարեգործական նպատակների համար (դպրոց, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, մամուլ, փոքրիկ ֆաբրիկաներ և այլն), սակայն այս քողի ներքո՝ կաշառելու, և հոգեորսության շքերթ էր կազմակերպվում արևմտահայության շրջանում:

Ահա բողոքական ու կաթոլիկ հոգեորս քաղաքականությունը, որի շղարշն էր Աստվածաշնչի տարածման առաքելությունը՝ կայսրությունը գրավելու համար, ցավոք սրտի, որպես գործիք էր ընտրել հայ ազգաբնակչությանը ու հիմնականում նրա վրա կենտրոնացրել իր ուժերը: Այն ուներ իր հիմքում շատ կարևոր սոցիալ-քաղաքական արմատներ: Հայերի ձեռքում էին գտնվում 100-ից ավելի արհեստներ, տնտեսության կարևոր ճյուղերը, սեղանավորությունը, պալատի կարևոր պաշտոնները ի դեմս ամիրայական դասի: Նախ պետք էր կոտրել հայկական ազդեցությունը, որպեսզի բաժան-բաժան արվեր կայսրությունը: Եվ, ընդհակառակը, հայերը պայքարի ելնելով չփոշիանալու, ուժացվելու դեմ՝ ինչ-որ չափով ձգում էին կայսրության հոգեվարքի լարը:

Արևմտահայության այս պայքարը ղեկավարում էին Կ. Պոլսի հայ պատրիարքները:

Հակառակորդ կողմից այս ամենն արվում էր այնպիսի բարձր մակարդակով, միսիոներների ու քարոզիչների մարդասիրական գործունեությամբ ազուցված, որ հաջողության գրավական էր հանդիսանում: Այս ոճը բացարձակապես նույնությամբ կրկնվում է այսօր՝ գաղութային քաղաքականության նորանոր նյութական ու հոգեբանական հայտնագործություններով լրացված:

Ներքին բախումները պայմանավորված էին Հայ և Հույն Եկեղեցիների միջև Բարձր Դռան կողմից անընդհատ նյութվող դավադրություններով, և իհարկե Բ. Դուռն՝ իր անորոշ կեցվածքով դեպի իրարամերժ կողմերը: Ամենացավալի հարաբերությունները սակայն դեպ Կաթոլիկ Եկեղեցին դարձած հայերի հետ էր:

Այս ամենն առանձնակի սրությամբ էին մեկտեղվել հատկապես 290 տարիներ առաջ, 1715 թվականին, Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի (1678-1741 թթ.) Բազմաշնորհ Կ.Պոլսո Պատրիարքի գահակալության (1715-1739 թթ.) ժամանակ և իրենց արտահայտությունը գտել նաև հայատառ թուրքերեն գրականության մեջ: Նրանով

առլեցուն է հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը:

Հովհաննես Կոլոտի ժամանակն իսկապես ամենաբարդերից է եղել: Այս ժամանակ է, որ օտար դեսպանների ու հռովմեական եպիսկոպոսների ուժն ու ազդեցությունը պալատում բավականին մեծ էր: Նրանց հետախուզական գործողություններն Օսմանյան կայսրությունում հիմնականում ավարտված էին և այստեղ գործադրվում էր հաջորդ ծրագրային քայլը:

Մահմեդական օրենքներով պատժվում էր մահմեդականների շրջանում քրիստոնյա քարոզիչների գործունեությունը, ուստի վերջիններս պետք է գործեին կայսրության հպատակ ժողովուրդների շրջանում: Ամենահարմար թիրախներն ընտրված էին և որքան էլ ցավալի էր, առաջինների մեջ էր, եթե ոչ առաջինը՝ արևմտահայությունը: Ներագդելու բոլոր միջոցները լավագույնս մտածված էին, նույնիսկ հայաշատ տարբեր վիլայեթների, տարբեր խավերի համար դրանք տարբեր են եղել: Գավառում ավելի ուշ է հանդես եկել հայերի շրջանում բացահայտ կաշառքի քաղաքականության գործադրումը: Այն ավելի կապվում է բողոքականների՝ նախ լոնդոնյան, ապա՝ «ԲՈՐԴ»-ի ամերիկյան կենտրոնի գործունեության հետ: Իսկ մինչ այդ, այն ավելի մարդասիրական, լուսավորական, քարոզչական ձևերով է արտահայտվել: Կաշառքը վերապահվել է Անատոլիայի թուրք դադիներին, կուսակալներին, վալիներին: Հռովմեականների «միջամտությամբ» նրանք հայերի վրա ներագդելու համար զավառներում նույնիսկ ինքնուրույն հոգևոր առաջնորդներ են նշանակել: Իրավունք, որը Բ. Դոան կողմից հրովարտակով վերապահված էր միայն Կ. Պոլսո Պատրիարքներին:

1725 թ. Սուլթան Մահմուդ Ա-ի՝ Կոլոտ Պատրիարքին շնորհված ֆերմանը «...առանց Պատրիարքի առաջնորդություն չտալու, Պատրիարքի գործերին չխառնվելու» մասին է: Օտարներին արգելված էր միջամտել, կառավարիչներին արգելվում էր ընտրել հայ հոգևոր առաջնորդների: Իհարկե վերջին հանգամանքները շարունակում էին գործադրվել:

Ահա այսպիսի բարդ ժամանակաշրջան էր Կոլոտ Պատրիարքի աթոռակալման շրջանը:

Վատիկանի քաղաքականության դեմ Հովհաննես Կոլոտի հետևությունները հանգում էին հետևյալին: Այն է՝ հայերի բաժանումը Մայր Եկեղեցուց դատապարտելի է, արժանի պախարակման և համարվում է ուխտադրություն և ազգուրացություն: Հովհաննես Կոլոտի կարծիքով, հետապնդումները, այնուամենայնիվ, չպետք է կատարվեին որպես պատասխան գործողություններ: Հակառակ դեպքում այն կհանգեցներ դավանափոխների թվի մեծացմանը: Անհրաժեշտ էին չափավոր գործողություններ ու համոզմունք: Այս վերջինի իրականացման համար չափազանց կարևոր էր նրանց հասկանալի լեզվով մատուցել անհրաժեշտ կրոնադավանաբանական-լուսավորական գրականություն: Մի բան, որ Հովհաննես Կոլոտի քաղաքականության հիմնական մասերից էր և իրականացվում էր հայերեն ու հայատառ թուրքերեն՝ ձեռագիր ու տպագիր գրականությամբ, միմյանց զուգահեռ:

Զմոռանալ, որ կաթոլիկ հայերի շրջանակում հայերեն չէին խոսում և կամ

թուրքերենն ու ֆրանսերենն էին գերիշխող: Հովհաննես Կոլոտը կարողացել էր իր շուրջը հավաքել լուսավորչական, նաև կաթոլիկ դարձած նշանավոր ու ազդեցիկ հայ ամիրաների, սեղանավորների, պալատական պաշտոնյաների: Ազդեցիկ ու երևելի հայ դեմքերը ակնհայտ, ավելի հաճախ նաև թաքուն՝ մեծապես օգտակար են եղել Պատրիարքին, նրա ձեռնարկած շինարարական աշխատանքներին, հովանավորել են հրատարակություններ, հաճախել հայոց եկեղեցիներ:

Գալով Կոլոտի գործին՝ այն շարունակել են նրա 23 աշակերտները՝ մեծագույն ծառայություններ մատուցելով մեր մատենագրությանը⁴:

Երևանի Սատենադարանում պահվում են հայատառ թուրքերեն և այն պարունակող միայն Կ.Պոլսում գրի առնված մոտ 100 ձեռագրեր: Շատ ավելին գտնվում է դրսում: Դրանք Ավետարաններ են, հայ և օտար հեղինակների կրոնադավանաբանական, վարքագրական, պատմագրական երկեր, ծիսական գործեր, սաղմոսներ, քարոզներ (Հովհաննես Ծործորեցու քարոզները, բառգրքեր, վարքագրական գործեր, Քյոմուրճյանի, Սարգիս Սարաֆ Հովհաննիսյանի գործերն ու թարգմանությունները, Կարգ օսմանցոց թագավորաց, Պատճենք Պատրիարքարանի թղթոց և, իհարկե, տաղարաններ, հրաշալի տաղարաններ)⁵:

Հայատառ թուրքերեն գրականության առաջին հարյուրամյակը նվիրված է եղել Հայ Առաքելական Եկեղեցու կողմից կաթոլիկների ու բողոքականների գործունեության դեմ մղած պայքարին: Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության և Կ. Պոլսի պատրիարքական դիվանները հարստագույն աղբյուր են այս ժամանակաշրջանի համար: Եվ դրանք հիմնականում հայատառ թուրքերեն են: Պիտի նշել, որ այս շրջանի հայատառ թուրքերեն գրականությունը արդյունք է նաև հակառակորդ կողմի գործունեության: Այն տպագրվել է ոչ միայն Պոլսում: Մխիթարյանների կողմից տարբեր բառարանների, քերականությունների կողքին հրատարակված դավանաբանական հայատառ թուրքերեն գրքերն ունեցել են նաև լուսավորական բնույթ: Դրանք ծանոթացրել են քրիստոնեական կրոնի տարբեր ուղղություններին, տարբեր ուխտերին, նրանց հիմնադիրների գործերն են, Կաթոլիկ Եկեղեցու սրբերին նվիրված և կրոնաբարոյախոսական այլ գործեր: Պիտի ճանաչես դիմացինիդ, որպեսզի պայքարես, հասկանաս նրան: Իզուր չէ, որ նույն գործին նվիրվեցին Հովհաննես Կոլոտի հիմնած թարգմանական դպրոցի անդամները, նրա աշակերտները՝ հիմնականում հայերենի թարգմանելով կաթոլիկ գրականության առավել նշանակալից հեղինակների գործերը:

Կոլոտն ուշադրություն էր հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ հայ հոգևորականները իրենց պատրաստվածությամբ զիջում էին օտար քարոզիչներին:

Հայատառ թուրքերենով այդ շրջանի ամենից շատ տպագրված հեղինակներից էին Պաղտասար Դպիրը, Գևորգ Մխլայիմը, Հակոբ Նալյանը (չմոռանանք մեր ձեռագրերում Նալյան Պատրիարքի մի քանի տասնյակի հասնող հայատառ թուրքերեն գեղեցիկ բանաստեղծություն-տաղերը «Նիհատի» ծածկանվամբ), Կամսարյան Մանուել Սրմաքեշը (Կարճիկ) և ուրիշներ:

Հայատառ թուրքերեն տպագրական շրջանը, որ սկսվել է 1727 թվականից և ու-

նեցել 250 տարվա պատմություն, մեծ է եղել և իր ընդգրկած աշխարհագրությամբ: Միայն Կ. Պոլսո ավելի քան 90 տպարաններում⁶ հայատառ թուրքերեն գրքեր ու պարբերականներ են լույս տեսել:

Պիտի շատ հեռատես լինել, որպեսզի ազգը ուժացումից փրկելու համար միաժամանակ երկու լեզվով պայքարի գրականություն ստեղծել:

Այսօր թուրքական հրատարակչական ու մտավորական շրջանակների կողմից մեծ հետաքրքրություն կա մասնավորապես հայատառ թուրքերեն մատենագրության նկատմամբ, որի արդյունքն էր նաև պոլսահայ հայտնի մատենագետ Գևորգ Բամպուրճյանի քառահատորյակի թուրքերեն տպագրությունը⁷: Դա նշանակում է, որ գիտակցվում է հայկական մատենագիտական նյութերի անփոխարինելիությունն ու հազվագյուտ արժեքը Օսմանյան կայսրության պատմության իրական ու գիտական ներկայացման համար:

Իհարկե հայատառ թուրքերեն առաջին գիրքը 1727 թ. Մխիթար Սեբաստացու կողմից է տպագրվել Վենետիկում: Մեր կարծիքով, աբբահայրը, որ երագում էր ազգը փրկել լուսավորության միջոցով, ուսյալ, կրթյալ հոգևորականների միջոցով, ի դեմս Հովհաննես Կոլոտի տեսել է առաքելական մեծ մարդու, որի գործունեության մի հիմնական կողմն էլ լուսավորական, հրատարակչական, թարգմանչական, դպրոցաստեղծ գործն էր: Չմոռանանք, որ հալածանքներից փրկված ու Ս. Ղազարում հաստատված աբբահայրը իր ազատությամբ պարտական է եղել նաև հենց իր «հակառակորդ» Հովհաննես Կոլոտին: Սա լրացուցիչ մի փայլ է ավելացնում Կոլոտի անձին:

Հետաքրքիր հանգամանք է, որ Պատրիարքարանին մոտ կանգնած ազդեցիկ հայերը շահագրգռված են եղել, որ խաղաղություն լինի Մխիթարյանների ու իրենց միջև: Դրա օրինակ կարելի է համարել Հակոբ Նալյանի՝ Մխիթար աբբայի դեմ գրված «Կշիռ ժամանակի» գրքույկը ասպարեզից հանելը:

Ընդհանրապես, հավասարակշիռ, հանդուրժող գործունեությունը Կոլոտի բացառիկ արժանիքներից է: Մենք նկատի ունենք նրա հարաբերությունները հիմնականում Պոլսի ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցիչների հետ և նրանց փոխադարձ այցելություններն ու կաթոլիկ հայերի՝ մեր Եկեղեցի գալու համար գործադրած բոլոր ջանքերը: Իսկ երբ հանդուրժողականության հնարավոր բոլոր սահմանները խախտվում էին, ապա և՛ եկեղեցիներում կարդացվել են նզովքներ, ընդհուպ դիմել սուլթանի միջամտությանը ազգի մեջ խառնակչություն մտցնող դավաճանների նկատմամբ հետապնդում իրագործելու, պատժելու, անգամ՝ մահապատիժ գործադրելու:

Հանդուրժողականության չափը Կոլոտը հիմնականում կարողացել է պահպանել, մինչ Ավետիք Եվդոկացի Պատրիարքի առևանգման փաստը ապացույց էր եվրոպական տերությունների կողմից իրենց նպատակներին հասնելու անգամ ոճրագործ ուղուց չանսալուն⁸: Խոսքը վերաբերում է հետագայում վիպային երանգ ստացած Բաստիլի «երկաթե դիմակով մարդուն»:

Նույնիսկ Հովհաննես Կոլոտի հակառակորդները նրան գնահատել են որպես

լավ զգացումների տեր, ողջամիտ, ինքն իր աշակերտներին որպես գիտնական, ուսյալ անձեր անձամբ ուսուցանող, ճշմարիտ հավատքի մեջ հետևորդներ պատրաստող մեծ անձ: Նրա ժամանակ զարկ տրվեց ձեռագիր և ապա հիմք դրվեց հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականությանը, որը հետագայում ինքնուրույն ու ինքնաբավ մշակութային ահռելի զարգացում ունեցավ՝ միշտ իր մի կարևոր մասը վերապահելով հանուն Հայ Եկեղեցու պայքարին: Մյուս մասերը ծառայեցին ոչ միայն այն ստեղծող հայ ժողովրդին, այլև մշակութային աներևակայելի հզոր երևույթ դառնալով մեծապես նպաստեցին Օսմանյան կայսրության բոլոր թուրքախոս ժողովուրդների, և առաջին հերթին՝ թուրքերի լուսավորական շարժմանը, եվրոպականացման, զարգացման գործին, կարևոր ավանդ ունենալով «գարթոնքի» շրջանի մշակույթների զարգացմանը ողջ Օսմանյան կայսրությունում:

Իհարկե, միշտ չէ, որ պատրիարք հայրերը միաձույլ են եղել իրենց հոտին: Երբեմն պատրիարքները հրաժարվել են, երբեմն այդ հրաժարականը չի ընդունվել, երբեմն էլ հրաժարեցրել են, երբեմն վերընտրվել մի քանի անգամ, որ լրացուցիչ ծախսեր էր համայնքի ու հասույթի աղբյուր՝ պալատի համար: Այս ամենում ամենակարևոր հանգամանքը, մեր կարծիքով, պատրիարքների ինքնուրույն մնալու, չթուլանալու ու դրա արդյունքում պարտադրված քաղաքականություն չվարելու, փորձանքից զերծ մնալու իմաստությունն է: Մի բան, որը խոր հարգանքի ներշնչման աղբյուր է հայ համայնքի համար և արժանապատվության պահպանում՝ կառավարող շրջանակների հետ շփվելիս:

Հովհաննես Կոլոտի շրջանը հայ ժողովրդի դեմ նախապատրաստված ու մշակված դավադրությունների իմաստով շատ աղերսներ ունի մեր այսօրյա վիճակի հետ, որը զգոն դիտարկման դեպքում կարելի է դիմակայության անհրաժեշտ քաղաքականության գործադրման համար դաս համարել:

Ժողովուրդների պատմությունները կազմված են դեպքերի ու նաև դեմքերի պատմությունից: Նրանցից շատերը, որքան էլ որ պատմական կարևորագույն հանգամանքներում են գործել, իրենց կյանքն ու գործը նվիրաբերել ազգին, այնուամենայնիվ՝ ժողովուրդը սրբացրել է նրանց, ովքեր նաև իրենց ժամանակի, ազգի խիղճն են եղել: Այդպիսին են եղել մեր շատ սրբացած հերոսներ, պետական ու հոգևոր գործիչներ:

Հազվագյուտներին է տրվում իրենց անունն անմահացնելու շնորհը:

Այդպիսին էր Հովհաննես Կոլոտ Կ. Պոլսո Երանաշնորհ Պատրիարքը, որի հիշատակի խնկարկումներն են նաև Կ. Պոլսում և Երևանի Մատենադարանում կազմակերպված այս գիտաժողովները: